

Individualizace v environmentální perspektivě:

sociologické rámování mění pohled a plodí otázky¹

Hana Librová

Abstrakt

Text se zajímá o souvislost mezi individualizačními procesy a environmentálními problémy. Konstatuje, že sociologie se doposud této látce systematicky nevěnovala. Hledá tedy adekvátní rámování v pěti klasických a recentních sociologických teoriích, které se zabývají individualizací obecně.

Vztah mezi individualizací a environmentálními otázkami není dost promyšlen ani v environmentálních studiích a v environmentální ideologii. Pokud zmínky či nepočetné texty na toto téma nacházíme, tvrdí, že individualizace ekologické problémy prohlubuje, a to zejména prostřednictvím jejího konzumního aspektu (slovy zvolených teoretických rámců jde o kvantitativní individualizaci – Simmel).

Většina z početných proudů environmentální ideologie se s odvoláním na holistickou podstatu přírody deklaruje na obecné úrovni jako antiindividualistická. Hledají-li však environmentalisté konkrétní příčiny environmentálních problémů a možnosti jejich řešení, je jejich postoj k individualizaci rozporný. Environmentální výchova apeluje na odpovědnost jednotlivců; z velké části je postavena na názoru „každý musíme začít u sebe“, aniž by její nositelé – učitelé slevili z rétoriky o škodlivosti individualizmu.

Text ústí do formulace environmentálních témat a hypotéz pro empirické výzkumy individualizace životního způsobu. Základní hypotéza zní: vedle environmentálně negativních důsledků individualizace existují i efekty příznivé. Můžeme například myslet na marginální formy ekologicky příznivého individualizovaného životního způsobu (mají povahu kvalitativního individualizmu – Simmel).

Jejich omezený význam pro řešení environmentálních problémů nespočívá jen v malé četnosti. Racionální snahy o záměrnou změnu životního způsobu, zakotvené ve starých hodnotách (Lebensführung – Weber), v pozdně moderní společnosti ochabují. A intuitivní

¹ Stat' vznikla jako součást projektu Grantové agentury ČR „Individualizace životního způsobu v environmentální perspektivě“, který je evidován pod číslem 403/07/0804.

snaha opírající se o „zelený životní styl“ (Lebenskunst – Goethe, Foucault) se stává módou, obsahující četná environmentální rizika.

Další hypotézy se týkají relativizace kolektivistické podstaty ekologických hnutí a komunit; tyto sociální útvary vznikají pravděpodobně jako paradoxní výsledek individualizace, která má pokračování v reintegračních pokusech. Článek formuluje i výzkumné otázky týkající se šíření environmentálně příznivých snah v pozdně moderní individualizované společnosti.

I. Sociologické pojetí individualizace. Obsahuje environmentální hledisko?

Tento text bude hledat souvislosti mezi individualizačními procesy a environmentálními problémy. V kapitolách I. – III. se pokusíme vytvořit obecný orientační rámec pro užití téma, zaměřené na environmentální souvislosti individualizovaného životního způsobu², jemuž se formou námětů pro budoucí empirický výzkum budeme věnovat v části IV.

Pustit se do bádání o *individualizaci* znamená vypravít se do oblasti, která je bezbřehá³, vystavit se svodu obsáhlého definování, třídění pojmů a vytváření jejich systémů. V případě našeho tématu, které se má zabývat souvislostmi s *environmentálními problémy* a s *životním způsobem*, fenomény ještě širšími a pojmy ještě vágnějšími, je toto úskalí o to výraznější. To je důvod, proč se omezíme na nezbytné vstupní definice.

Individualizace vyjadřuje proces změny ve vztahu jedince a společnosti. Nejčastěji je definována jako přechod od tradiční, převážně zemědělské pospolitosti ke společnosti průmyslové. Uvolňovaly se v něm tradiční vazby, sociální role a kulturní normy spojené s třídou, pohlavím, náboženstvím a lokalitou. Rostla osobní svoboda jednotlivce a možnost jeho voleb, život se stal otevřenější a pružnější. Zároveň však individualizace kladla na jedince nové požadavky, vystavila jej novým formám společenské kontroly; jeho život určují v rostoucí míře podmínky trhu a státní instituce.

² Téma životního způsobu se nám pro zkoumání vztahu mezi individualizací a environmentálními problémy jeví jako vhodné, a to ze dvou důvodů: Za prvé proto, že životní způsob představuje, na rozdíl od sféry technologické, makroekonomické nebo politické, oblast relativně (!) svobodné volby jednotlivce. Za druhé proto, že při vhodném metodologickém uchopení nevyjadřuje jen postoje, resp. demonstrováné názory, ale vztahuje se k reálnému chování.

³ Nezapomínejme, že individualizace je proces, který úzce souvisí s věčnou otázkou lidské svobody. Tak je i tématem filozofickým, politologickým, historickým, psychologickým, ekonomickým, religionistickým a teologickým. Ba dokonce je třeba uznat jeho relevanci i v rovině antropologické, sociobiologické a evoluční.

Klasická sociologická definice individualizace se vztahuje zejména k proměnám společnosti v 18. a 19. století. Ve 20. století nabyla individualizace nových podob a její proměny pokračují. Zřetelné sociální vztahy jsou nahrazovány abstraktní sociální strukturou a nepřehlednými mechanismy, často světově založenou sítí. Za nejnapadnější projev současné individualizace bývá považována prohlubující se atomizace rodin a početní růst domácností jednotlivců, změny v povaze práce, rostoucí nároky na spotřebu hmotných statků i na způsob trávení volného času. Podle některých autorů však individualizační proces neplatil a neplatí ve společnosti všeobecně, a v současné době dokonce slábne [viz např. Lipovetsky 1999; Maffesoli 1996].

Naše úvahy není možné vztahovat k celému spektru sociologických přístupů a k celému zástupu sociologů, věnujících se teoriím individualizace. Pro hledání environmentálních souvislostí jsme se nechali inspirovat pojetím M. Webera, G. Simmela, M. Foucaulta a ze současných autorů myšlením Z. Baumana, U. Becka, E. Beck-Gernsheimové, J. Kellera, S. Lukese, M. Maffesoliho a zejména rozsáhlou studií o individualizaci M. Schroera.

K hledání environmentálních souvislostí individualizace je nezbytný pohled historický. Historické studie dokládají, že procesy, které můžeme označit jako individualizační, se odehrávaly již ve starověkých kulturách [Bednaříková 2008; Kysučan 2007]. Historický náhled, podobně jako přístup psychologický, filozofický a etický, badatele přivádí k pozornosti vůči fenoménu s individualizací pevně spojenému, totiž k *individualizmu*.⁴

Existuje množství definic individualizmu. Jejich společným jmenovatelem je vyjádření, že individualizmus je postoj, představa či názor, podle něhož má jedinec větší význam, než jakýkoliv kolektivní útvar. Plodnější než obecná definice individualizmu je vymezení enumerativní, například v pojetí M. Lukese [2006]⁵. Je postaveno na historicky a kulturně formovaných sémantických dimenzích. Individualizmus je koncept vyjadřující jedinečnost a důstojnost jedince, autonomii rozhodování, soukromí, seberozvoj, hovořit je

⁴ Pro sociologické poznávání je významné i to, že se slovem „individualizmus“ se dnes běžně setkáváme v obecné řeči – fakt, který by měl brát v úvahu empirický výzkum.

⁵ Je příznačné, že Lukes, jehož práce o individualizmu jsou často citovány, sám obecnou definici neuvádí. Konstatuje, že jde o pojem, který zahrnuje širokou varietu významů [Lukes 2006: 1]. Také definice uváděná českým *Velkým sociologickým slovníkem* [1996] má spíše enumerativní charakter.

možné o individualizmu ontologickém, politickém, ekonomickém, náboženském, etickém, epistemologickém a metodologickém.⁶

Někteří sociologové odlišnost pojmů *individualismus* a *individualizace*⁷ zdůrazňují [např. Beck 2002: 202], přičemž pojem „individualizace“ spojují s objektivně probíhajícími procesy moderní společnosti; spíše než postavení jedince má vyjadřovat strukturální transformaci sociálních institucí. Je však příznačné, že po tomto přísném rozlišení často v tomtéž textu autoři sami užívají oba pojmy ve shodném nebo podobném významu, např. Beck píše v pojednání o individualizaci o kooperativním či altruistickém individualizmu [tamtéž: 211–212]. Bez ohledu na úvodní proklamace je individualizace většinou implicitně chápána jako *proces vedoucí k individualizmu*, přičemž bývá analytická pozornost věnována spíše individualizmu. Ukazuje se, že striktní oddělování obou pojmů je neživotné.⁸

*

Individualizace patří, vedle funkční diferenciaci, vedle vytváření vysoce složitých, abstraktních struktur a generalizace společenských vztahů, k charakteristickým procesům moderní společnosti [Keller 2004: 15]. Bauman dokonce považuje označení „moderní individualizace“ za pleonasmus: „mluvit o individualizaci a o modernitě znamená hovořit o shodné sociální situaci.“ [Bauman 2002: xv] Chápeme-li environmentální problémy jako nezamýšlený důsledek fungování moderní společnosti, je zřejmé, že mezi nimi a individualizací existuje významná souvislost.

Pro pochopení této souvislosti se tak jeví jako nejvhodnější přístup vědy zabývající se moderní společností, tedy sociologie. Mohli bychom očekávat, že vztah mezi environmentálními otázkami a individualizací bude sociology již na obecné úrovni řešen a že máme na čem stavět, zajímá-li nás, jaké jsou konkrétní environmentální souvislosti individualizovaného životního způsobu.

⁶ Pro environmentální zkoumání navrhuje doplnit ještě dimenzi individualizmu, která spočívá v odpoutání od místa.

⁷ Jak uvidíme dál, někteří autoři, např. G. Simmel, používají ještě další pojem — *individualita*.

⁸ Tím otázky spojené s terminologií nekončí. Nechce-li badatel ztratit smysl pro širší pojmy *individualizace a individualismus* a chce-li si zachovat jemnou rozlišovací schopnost, měl by být při studiu vnímavý i k takovým pojmům jako je atomizace, autenticita, dezintegrace, egoismus, hédonismus, identita, intimismus, libertinství, narcisismus, odcizení, odcizení místu, privatizace života, sebereprezentace, seberealizace, sebeuvědomění, sebezáměr, subjektivismus/subjektivizace, ztráta domova. Inspirativní mohou být i antonyma např. altruismus, kolektivismus, komunismus, komunitarismus, mutualismus, participace, reintegrace, sdílení, socialismus, solidarismus, společenství.

Naše předběžné studium současné sociologické literatury⁹ však ukázalo, že tomu tak není. Je z něho patrná vzácnost a epizodičnost sociologického zkoumání vztahu individualizace k environmentálním otázkám. Pokud vyjádření vztahu mezi individualizací a environmentálními problémy v sociologické literatuře nacházíme, není systematické — například v sociální ekologii Murray Bookchina, nebo je pouze implicitní — v dalších proudech myšlení anarchizmu.

Také v české sociologii je environmentalisticky zaměřené téma individualizace zastoupeno jen nepřímo, například v textech Jana Kellera a Olega Sušy. Keller (např. 2004) se jím zabývá převážně jako vedlejším motivem reflexe moderní společnosti, přičemž se kriticky zaměřuje na ekologicky riskantní konzumní aspekt individualizace. Má blízko k názoru de Tocquevilla [1992], podle něhož je jednotlivec největším nepřítelem občana. Rovnost, která se může jevit jako nebyvalá svoboda, lidi ve skutečnosti izoluje, postupně oslabuje a paralyzuje jejich aktivitu, k dění ve společnosti jsou lhostejní a skeptičtí. Politická moc tohoto cíle dosahuje lákadlem blahobytu a příslibem péče. Identitu, o kterou jedinec přišel v procesu individualizace, si vytváří náhradně s pomocí konzumu. Protože je potvrzování vlastní identity proces, který nikdy nekončí, znamená podle Kellera trvalý impuls k růstu spotřeby.

Oleg Suša (1997) se zamýšlí nad individualizací z hlediska utváření odpovědnosti člověka/společnosti za životní prostředí. Také z jeho rozboru plyne, že individuální etické volby sotva mohou být významné ve změně chování společnosti vůči přírodě. Zdůrazňuje závislost rozhodování a chování jedinců na širokých sociálních kontextech.

Hledáme-li v sociologické zahraniční literatuře zmínky o vztahu individualizace a environmentálních problémů, je nám nápadné, že se autoři bez hlubšího rozboru spokojují s odvoláním na U. Becka. Tyto odvolávky přitom nejsou zcela na místě. Ulrich Beck, jako jeden z nemnohých sociologů, se nad environmentálními otázkami zamýšlí; riziková společnost a individualizace skutečně jsou jeho dvě velká témata. Obě byla přijata světovou sociologií se zájmem, ale ani jejich autor ani akademická obec je doposud explicitně nepropojili. Beckova monografie *Individualization* [2002] se zabývá souvislostmi mezi individualizací a četnými sociálními fenomény, např. rodinou, porodností, chudobou a bohatstvím, statusem a třídami. Vyjadřuje názor, že jednotliví „lidé jsou lépe adaptováni na budoucnost, než sociální instituce a jejich představitelé.“ [Beck, Beck-Gernsheim 2002:

⁹ Ve snaze získat věcný doklad jsme prošli názvy textů, klíčová slova a abstrakty *Sociologického časopisu/Czech Sociological Review* 2001–2007 a existující elektronické databáze časopisů *Journal of Sociology*, *The British Journal of Sociology*, *American Sociological Review*, *The American Journal of Sociology*. O nálezech bude podrobněji referovat V. Pelikán ve 3. čísle časopisu *Sociální studia* ročníku 2009.

162]¹⁰ Jak však prozrazuje i rejstřík, environmentální téma je zmíněno pouze letmo na jednom místě [s. 45].¹¹

Pokud bychom byli ochotni rozšířit obor sociologie i na sociobiologické studie, pak v nich určité tématické náběhy, vyjadřující se v environmentálních souvislostech o individualizmu, najít můžeme. Autoři, převážně biologové, píší o environmentálních dopadech chování jedince na přírodu jako o nepřekvapivých důsledcích imperativu sobeckého genu [např. Ridley 2000].

Absence systematických sociologických pojednání o vztahu mezi individualizací a environmentálními otázkami zřejmě není náhodná, je naopak příznačná. Potvrzuje názor, který obecně poukazuje na obtíže při spolupráci sociologie a environmentálních disciplin.¹²

Jen o málo bohatší nálezy přinesla sonda v odborné literatuře psané z environmentalistických pozic. Zmíníme se o ní ve III. oddíle.

II. Pět referenčních rámců

Pro přemýšlení nad environmentálními souvislostmi individualizace jsme z početných sociologických teorií vybrali pět konceptů klasických, recentních a současných autorů, které ve stručné a vědomě zjednodušené podobě použijeme jako referenční rámce našich úvah o environmentálních otázkách.¹³

R1) Kvantitativní individualizace – kvalitativní individualizace

Klíčové pro nás bude Simmelovo rozlišování kvantitativní a kvalitativní individuality [Simmel 1922: 541–543]. Podobně jako v případě individualizmu chápeme v dalším textu s určitou licencí individualitu jako výsledek procesu individualizace. Stejně jako M. Schroer [2001] si dovolíme vztáhnout Simmelova adjektiva i na individualizaci.

Kvantitativní individualita/individualizace není výsledkem záměru jedince. Je důsledkem nivelizace životních podmínek a mobility. Vznik kvantitativní individuality byl

¹⁰ Beck vyjadřuje tento názor na obecné rovině, nevztahuje jej explicitně na environmentální oblast.

¹¹ Další zmínka, úvaha o „ekologické republice“ [s. 188], se environmentálních otázek vlastně netýká.

¹² Důvod je známý: tkví v historických a společenských okolnostech vzniku a rozvoje sociologie jako vědy. Otázkami životního prostředí, a vlastně nepřímo i souvislostem s individualizací, se klasicky zabývá sociologie města; jde však o jinou tématickou oblast, než která je dominantní v dnešních environmentálních studiích, orientovaných k ohrožení přírody.

¹³ V dalším textu budeme vztah k těmto teoretickým rámcům připomínat symboly R1–R5 uvedenými v závorce.

charakteristický pro francouzské poměry 18. století, v nichž byl proces individualizace ztotožňován se svobodou a rovností. Jedinci se vymaňovali ze stavovských, církevních, ekonomických a sociálních vazeb. Formovala se rovnocenná, leč izolovaná, často, bezradná a stále více si podobná individua.

Pozdní fáze moderní doby přináší novou vlnu kvantitativní individualizace ve formě masové společnosti a globalizace. Bezmoc jedinců, manipulovaných anonymními mocenskými strukturami a nabídkou neomezeného konzumu, je velkým tématem kritiků moderní společnosti. Jmenujme aspoň T. W. Adorna, M. Horkheimera, E. Fromma, H. Marcuseho, D. Riesmana a našeho J. Kellera.

Pro *kvalitativní* individualitu je charakteristické její spojení s romantismem 19. století, kdy se výrazně utvářela v německy mluvících zemích. Historikové však situují vznik kvalitativní individuality už do starověkých společností, nápadně na rozhraní klasického a helénistického období antické společnosti s její postupující helenizací [Bednaříková 2008; Kysučan 2007]. Kvalitativní individualizace je výsledkem vědomé a záměrné snahy jedince distancovat se od společnosti. Jedinec se chce lišit od jiných, „být svůj“, následovat vlastní sklony nezávisle na druhých; ve své jedinečnosti je neopakovatelný, nezaměnitelný, důstojný. Kvalitativní individualizace znamená důraz na sebeřízení, seberozvoj a nárok na soukromí. V tomto smyslu je i významným tématem psychologickým. V rovině ontologické a gnozeologické je spojena s názorem, že jedinec není sociálně či geneticky determinován a že jej není možné redukovat na sociální, biologické a mechanické procesy; význam mají jeho osobní hodnoty.

R2) **Ohrožené individuum – nebezpečné individuum**

Pro rámování environmentálních otázek použijeme dále pokus Marka Schroera [2001] vytvořit ve spleti sociologických teorií individualizace přehledný systém, který by utřídil názory na postavení individua vůči společnosti. Heslem *ohrožený jedinec* Schroer označuje pohled M. Webera, T. Adorna, M. Horkheimera a M. Foucaulta. Podle těchto autorů vlastně v procesu modernizace o individualizaci v pravém smyslu nejde. Spíš je na místě hovořit o *ztrátě* individuality. Adorno a Horkheimer příznačně píšou o *pseudoindividualitě* [Adorno, Horkheimer 1971: 139]. Pokud bychom tento názor vztáhli k Simmelovým kategoriím, zmíněným v našem prvním rámci, je ohrožené individuum produktem a obětí kvantitativní individualizace.

Schroer zdůrazňuje význam studií Maxe Webera o náboženství pro pochopení vzniku ohroženého jedince v kapitalistické společnosti, formované vlivem protestantizmu. Společným rysem reformovaných náboženství je racionalismus a důraz na jedince. Poté, co byl svět rituálů rozrušen a vytratila se úleva zповědi, byl jedinec ponechán sám sobě. Odpovědí na otázku po smyslu individuální existence, důkazem boží přízně, mohl být jen úspěch v práci. Jakmile se však kapitalismus zbavil náboženského a etického základu, stal se „ocelovou klecí“¹⁴ [Weber 1922]. Kdysi jedince svírala tradiční pospolitost, dnes jej poutají mocenské instituce moderní společnosti. Jednotlivec se stává obětí nových závazků a manipulací. Je kolečkem mašinérie, které je trvale normováno a kontrolováno. Spontaneita a kreativita jedince je potlačena.

Teoretické interpretace, jejichž obsah M. Schroer označuje heslem *nebezpečný jedinec*, rozvíjeli např. E. Durkheim, T. Parsons a N. Luhmann. Konstatují, že proces individualizace sílí a zdůrazňuje anomická rizika jeho důsledků; individualizaci chápou jako nebezpečí pro společenský řád. Prudké individualizaci, „divokému individualizmu“, je třeba postavit hráz ve formě sociálních norem a hodnot, vedoucích k „morálnímu“ individualizmu. T. G. Masaryk klade důraz na rozlišení mezi krajním individualizmem Stirnerovým a „mírným“, „filosofickým“, „éthickým“ individualizmem [Masaryk 1945: 23–34]. V pojetí Simmelově bychom mohli morální individualismus vidět jako jednu z možností individualizmu kvalitativního.

Ambivalentní názor na individualizaci zastávají podle Schroera např. G. Simmel, N. Elias a U. Beck. Vidí nebezpečí, ale i naděje tohoto procesu.

R3) *Lebensführung – Lebenskunst*

Náš třetí sociologický rámec se týká dvou způsobů, jimiž se může jedinec osvobodit z „ocelové klece“, z pout, kterými ho svazuje moderní společnost. S určitou licencí řečeno, jde vlastně o cesty, jimiž může být simmelovská individualita kvantitativní nahrazena individualitou kvalitativní.

Člověk žijící v moderní společnosti by podle M. Webera neměl skutečnosti unikát, prchat před ní, měl by napětí mezi jejími rozpornými hodnotami heroicky vydržet¹⁵. Smrtelně nebezpečné je „zploštění, zpovrchnění“, které přináší všední den a které způsobuje, že si

¹⁴ „*Das stahlharte Gehäuse*“.

¹⁵ Slovo „vydržet“ – „*aushalten*“ je podle M. Schroera [2001: 33] stále se vracející topos Weberových spisů.

člověk není rozporů hodnot vědom, či spíše je vidět ani nechce. Weber se přimlouvá za hodnotově racionální jednání jedince, za systematické, metodické *řízení životního běhu*, které označuje jako *Lebensführung*. *Lebensführung* nespočívá v přímém zájmu o vlastní Já; *heroické individuum* vytváří osobnost, pevnou identitu oklikou, prostřednictvím obětavé a cílevědomé „služby věci“. Na základě rozvahy dokáže odolávat vnějším okolnostem, ale i vnitřní pudovosti, subjektivitě a iracionálním vášním „přirozeného“ člověka [Weber 1922: 158–163]. M. Schroer [2001: 28] tento názor charakterizuje výstižně jako *homeopatickou terapii*: patologie moderního světa mají být zvládnuty jeho vlastními prostředky, tj. racionálně a metodicky a na základě renesance starých hodnot a ideálů.

Jiná cesta, jak uniknout z „ocelové klece“, by mohla podle Schroera [tamtéž] spočívat v *alopatické terapii*, odmítající moderní racionalitu a staré hodnoty. Cesta *umění žít*, *Lebenskunst* je model životního způsobu, který spočívá v pojetí života jedince jako uměleckého díla. *Ars vivendi* kyniků, epikurejců a skeptiků, představitelů hédonistické filozofie, spočívala na moudré umírněnosti. V klasickém pojetí není hédonismus projevem bezuzdného požitkářství či spotřeby; umění života přináší individuální štěstí, spočívající v rozumném užívání tělesných a duševních slastí. Velkým tématem se stal *Lebenskunst* poté, co je díky dílu J. W. Goetha *Viléma Meistera léta učednická* přijali a rozvinuli romantikové.¹⁶

Nejslavnějším zastáncem postmoderní varianty *Lebenskunst* (*savoir-vivre*) je M. Foucault. Na filozofické, sociologické a psychologické rovině pochybuje o možnosti racionálně vytvořit zdravé, ukázněné individuum.¹⁷ Není k čemu se vracet. Je možné se pokusit o různé formy sebe-konstituování, které nenavazují na představu o starém individuu, na existenci nějaké bytí normy. „Musíme uskutečňovat nové formy subjektivity, v nichž odmítneme způsob individuality, který nám byl předkládán po staletí.“ [Foucault 1987: 250] „Z myšlenky, že nám naše JÁ není dáno, můžeme odvodit praktický důsledek: musíme sami sebe vytvořit a uspořádat jako umělecké dílo.“ [Foucault 1984: 81] Podle tohoto názoru se nemusíme odvozovat od toho, z čeho vycházíme a co jsme; významné je, co bychom *chtěli být*, či lépe, v postmoderním duchu řečeno, k čemu *tihneme*.

Spíš než silné heroické individuum může podle Foucaulta uniknout disciplinující a normalizující společnosti *individuum pohyblivé*, a to právě díky své permanentní proměnlivosti. Člověk nemusí usilovat o pevnou identitu, jedna a tatáž osoba má být schopna vklouznout do různých JÁ, pohybovat se mezi různými identitami. Jde o proces směřující k

¹⁶ K tomuto heslu se hlásil např. F. Schlegel, J. G. Herder, Novalis.

¹⁷ Jazykem našich rámců, M. Foucault pochybuje o cestě *Lebensführung*.

novému, o proces sebepřekračování a sebeproměny. Podle Foucaulta může taková změna individuů navodit i změnu společnosti, přinutit vlastníky moci, aby vzali jednotlivce vážně.¹⁸

R4) Trhliny v individualizaci, reintegrace

Čtvrtým rámcem, k němuž v dalším textu vztáhneme úvahy o environmentálních souvislostech individualizace, jsou teorie o omezené síle a omezeném trvání individualizačního procesu. Náznaky názoru, že individualizace neznámá úplný zánik solidárních vztahů, jsou patrné už u klasiků. Sám F. Tönnies, autor dichotomie *Gemeinschaft* – *Gesellschaft*, připouští naději, že může ve vývoji společnosti nastat fáze, kdy se lidé nadaní organickou vůlí pokusí poměry moderní vykořisťující společnosti překonat a dokáží vzkřísit některé pospolitostní formy života. Podle Tönniese mají k organické vůli (*Wesenswille*) blíže ženy a mladí lidé. Mužům, lidem starším, vzdělanějším a výše postaveným je bližší vůle arbitrární (*Kürwille*), více kalkulují [Tönnies 1929: 130, 134, 137].

U některých dnešních autorů čteme myšlenky, které se zdají tuto Tönniesovu naději potvrzovat. Ani dnes většina individuů nežije v tak dramatické izolaci, jak o ní píše někteří kritikové moderní společnosti. Rob Shields [1996: ix] připomíná poznatky Hermana Schmalenbacha,¹⁹ které zpochybňují platnost ostré dichotomie *Gemeinschaft* – *Gesellschaft*. Podle Schmalenbacha pro jedince vždy měl a má trvalý význam kruh známých a přátel, přičemž vazby přetrvávají bez ohledu na vnější okolnosti. V 19. století pomohly jedincům překonávat traumata prudké modernizace a urbanizace. Možný [1991] poukazuje na setrvačnost a význam rodinných vazeb, Lipovetsky [1999] na latentní odolnost základních lidských hodnot, vztahů a etických norem.

V jiném duchu se s myšlenkou na ústup individualizace setkáváme u Maffesoliho, podle nějž jedincům pomáhá vyrovnat se s turbulentními změnami postmoderního světa *neo-tribalismus*. Kmeny totiž paradoxně vznikají na základě individualizovaných mas. Zatímco v mase jedinec nemá cíl a roli, v kmeni jej na čas nalézá [Maffesoli 1996].

Některá kmenová seskupení mají podobu, která nám připomíná právě prehistorické kmeny. Můžeme tu myslet na squatting, na komunitární nomádství [Maffesoli 2002], na „freetechnaře“ tančící kolem zvukových aparatur. Navzdory jevovým podobnostem postrádají postmoderní kmeny základní rysy starých kmenů; nemají jejich trvanlivost, pevnost a

¹⁸ Představa blíží se názoru U. Becka.

závaznost, nejsou determinovány životními podmínkami, jsou postaveny na sdílení životního stylu. Na rozdíl od díky Baumanovy Maffesoli píše o nomádství, o proměnlivosti identit a překračování dosavadních hranic jako o nové příležitosti.

V širším slova smyslu lze jako kmen chápat každou societu tíhnoucí k sobě na základě výběru – „*elective sociality*“ [tamtéž: 86–90], „*elective affinity groups*“ [Shields in Maffesoli 1996: ix]²⁰, nejrůznější zájmová uskupení a skupiny spojené emočními vazbami – skupiny hájící zájmy spotřebitelů, koníčkáře, sportovní fanoušky a, podle Shieldse charakteristicky, environmentální hnutí.

Někteří autoři zdůrazňují etickou stránku nových sociálních uskupení. Vytvářejí se nové typy solidarity, které vznikají dobrovolně a na základě nejrůznějších příležitostí, bez výrazného pocitu závazku a patosu pomoci [Keupp 1995; Lipovetsky 1999]. U. Beck hovoří o *kooperativním* či *altruistickém individualismu* [in Beck, Beck-Gernsheim 2002: 162], H. Berking [1996] o *solidárním individualismu*.

R5) Sémantické dimenze individualizmu

Pátým teoretickým rámcem, který je nosný v přemýšlení o environmentálních souvislostech, může být klasifikace, kterou navrhl Steven Lukes [2006]. Postavil ji na jedenácti historicky a kulturně formovaných sémantických dimenzích individualizmu. Jistě nejde o kategorie, které by byly vzájemně izolované, spíše o sémantické důrazy.

Aniž to bylo explicitním záměrem, Lukes bezděky ukázal schůdnou cestu k empirickému zkoumání konkrétních životních stylů. Lukesova klasifikace může pomoci v jinak obtížné operacionalizaci individualizmu i individualizace.

Důstojnost a jedinečnost: Každá lidská bytost je jedinečná, její cena se neodvozuje od významu celku. Uznání lidské důstojnosti je spojeno s morálním zákazem použít člověka jako nástroje k dosažení cíle.

Autonomie: Člověk je svobodná, sebe-určující bytost, která není řízena zevně; činí rozhodnutí na základě vlastní úvahy a volby.

¹⁹ Shields se o nich zmiňuje v úvodu k Maffesoliho knize *The Time of the Tribes* [1996], přičemž citační údaj H. Schmalenbacha neuvádí.

²⁰ Němečtí autoři často používají obratu J. W. Goetha „*Wahlverwandtschaft*“ – spříznění volbou. Maffesoli s odkazem na M. Webera připomíná religiózní prvky těchto skupin [cit. dílo: 78].

Soukromí: Vyjadřuje důraz na privátní sféru každodenního života, která je uchráněná od zasahování a omezování veřejnou sférou. Kategorie má, podobně jako předchozí, blízko k pojmu *negativní svoboda* [Berlin 1999].

Seberozvoj: Podstatou pravého lidství je seberealizace, sebekultivace, rozvoj sil jednotlivce, který směřuje k dokonalosti. Kategorie má blízko k pojmu *pozitivní svoboda* [Berlin 1999].

Abstraktní individuum: Na rozdíl od předchozích dimenzí nejde o vyjádření hodnoty či ideálu individualizmu, ale o jeho ontologickou a antropologickou povahu. Podle této koncepce je lidská bytost svou podstatou individuum. Její základní vlastnosti, instinkty, potřeby a touhy jsou dány nezávisle na sociálním kontextu.

Individualizmus politický: Odpovídá klasicky chápanému liberalizmu, obrazu společnosti, která je tvořena svobodnými nezávislými jedinci. Týká se velkého tématu lidské svobody; tak je mj. předmětem myšlení anarchizmu.

Individualizmus ekonomický: Jedinec má svobodu v ekonomické oblasti, je odmítána ekonomická regulace státem.

Individualizmus náboženský: Věřící nepotřebuje ve vztahu k Bohu instituci zprostředkovatele, vytváří si k němu osobní vztah.

Individualizmus etický: Bývá ztotožňován s tzv. etickým egoizmem, jehož cílem je vlastní prospěch, ne blaho jiných jedinců nebo prosperita společnosti; i city vůči bližním jsou vyvolány sebeláskou. Jindy však etický individualizmus představuje názor, že jedinec je svrchovaným arbitrem morálního hodnocení.

Individualizmus epistemologický: Zdrojem poznání je zkušenost jednotlivce, která se opírá o jeho smysly a individuální vědomí. Je to přístup, který zpochybňuje intersubjektivní poznání a sociální konstrukci reality. Má blízko k empirizmu.

Individualizmus metodologický: Celek poznáváme tím, že pozorujeme jeho elementy. Společnost poznáme tak, že pochopíme, jak se jedinec vztahuje k jiným lidem a k jejich očekáváním. Vysvětlení v pojmech institucí a kolektivů jsou nedostatečná.

Lukesova inspirativní klasifikace postrádá dimenzi individualizmu, která bývá součástí definice individualizace a která je z environmentálního hlediska klíčová: *Individualizmus jako odpoutání od místa:* Člověk moderní společnosti ruší, většinou odchodem do města, vazbu na lokalitu, v níž vyrůstal. Uvolnil i vztah mezi bydlištěm a pracovištěm. V pozdně moderní společnosti je tento typ individualizmu/individualizace vystupňován v extrémní míře, charakteristicky rozpojením bydliště a místa trávení volného času.

III. Individualizace v environmentálních studiích a v environmentálních ideologiích

Jak jsme ukázali, badatel, který hledá poznatky, na něž by mohl přímo navázat při studiu environmentálních souvislostí individualizace, je v nesnadné situaci. Sociologická literatura se individualizaci věnuje intenzivně, ne však z environmentálního hlediska. Můžeme se obrátit k odborným studiím environmentálním? Náš orientační pohled ukazuje, že explicitně se zabývají individualizací jen vzácně.²¹ Např. ve významných akademických časopisech *Environmental Politics* (2001–2007) a *Environmental Values* (1992–2008) neobsahovaly tituly, klíčová slova a abstrakty článků termín „individualizace“ ani jednou, „individualismus“ je zmíněn čtyřikrát. Výjimkou z nezájmu o toto téma je časopis *Ecological Economics*, v němž vyšly studie zabývající se individualizací jako jedním z faktorů rostoucí spotřeby hmotných statků [Røpke 1999; Sanne 2002].

Fakt, že odborné práce nevěnují vztahu mezi individualizací a environmentálními problémy dostatečnou pozornost, že se na vědeckém fóru nevytvořila kritická reflexe tohoto tématu, neznamená jen mezeru v akademickém poznávání. Absence odborné diskuse se zprostředkovaně projevuje v nezralosti environmentální ideologie²², v jejích krátkých spojeních a zjednodušených soudech. Vyjádřeno přesněji, spíš než o jedné ideologii je na místě hovořit o celém spektru ideových proudů, které postrádají vzájemnou diskusi o základních východiscích, včetně témat individualizace a individualizmu.

Pokud je individualizace v environmentalistickém odborném diskurzu i v environmentální ideologii vůbec zmiňována,²³ pak nepřímo, převážně v souvislosti s individualizmem. Ten je bez hlubšího promýšlení a konkrétního rozlišování většinou chápán pouze v poloze normativní a etické. Ostatní dimenze individualizmu, jak na ně upozorňují naše výše uvedené teoretické rámce, zůstávají mimo pozornost.

²¹ Prostřednictvím souhrnného bibliografického rejstříku *International Society for Environmental Ethics (ISEE Bibliography)* jsme zkoumali časopisy *Environmental Ethics*, *Environmental Values*, *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, *Ethics and Environment*, *Philosophy and Geography*, *Ecotheology*. V jiných databázích jsme pátrali i v časopisech *Environmental Politics*, *Ecumene (Cultural Geographies)* či v titulech z nakladatelství Oekom Verlag (*Politische Ökologie*, *Ökologisches Wirtschaften*, *21: Das Magazin für zukunftsfähige Bildung*, *Umwelt Aktuell*). O bibliografických nálezech podrobně referuje V. Pelikán v *Sociálních studiích* č. 3 roč. 2009.

²² Ideologii v tomto textu nechápeme v hodnotícím významu, ale jako soubor idejí, které jsou základem a východiskem snah o praktickou ochranu přírody a ekologického aktivizmu v širokém slova smyslu.

Individualizmus je hodnocen především jako proces umocňující ekologická rizika. Slovo „individualizmus“ bývá v hovorech a diskusích používáno jako předem hodnotící nálepka, která má naznačit sobecké myšlení a jednání. Slovy našich teoretických rámců, *individuum je nebezpečné* (R2)²⁴. Vyhrcožený, ale charakteristický je soud vyjádřený M. M. Bellem [Bell, Carolan 2004: 228], podle něhož je celý environmentální problém „tragédií individualizmu“²⁵. Mark Sagoff [1999] tvrdí, že environmentální hodnoty jsou neslučitelné s individualisticky založeným liberálním politickým uspořádáním.

Environmentální ideologie vysoce oceňuje principy participace, solidarity a společenství.²⁶ Explicitně bývá tato vlastnost vyjádřena v textech populárních environmentalistických časopisů²⁷ a v četných monografiích, např. v knižně vydaném sborníku *Thinking through the environment* v kapitole charakteristicky nazvané „Ecology, order and individualism“ [Smith ed. 1999].

Odmítavý postoj environmentální ideologie vůči individualizmu a příklon ke kolektivismu má několik myšlenkových zdrojů. Je zakotven historicky, zejména v levicové tradici aktivizmu 60. a 70. let 20. století, který spojoval kritiku liberálního individualistického kapitalizmu s ochranou životního prostředí.²⁸

Jiným zdrojem odmítnutí individualizmu a vysokého oceňování principu kolektivismu může být v environmentalistických kruzích stále živá rousseauovská představa o návratu k přírodě, poněkud paradoxně skloubená s domněle vědeckým názorem o existenci jednoty v přírodě. Nejčastěji se environmentalisté odvolávají na holistický²⁹ princip přírodních ekosystémů.³⁰ Ekosystém vidí jako model uspořádání společnosti např. Murray Bookchin

²³ V environmentální tématice bývá obtížné rozlišit mezi přísně odborným textem na straně jedné a popularizujícím textem, vyjadřujícím ideje environmentálních snah, na straně druhé. Tato neurčitost platí zejména pro knižní publikace.

²⁴ V této a další kapitole si dovolíme připomenout vztah k výše uvedeným teoretickým rámcům (R1-R5).

²⁵ Jde patrně o narážku na známou Hardinovu metaforu „tragédie obecní pastviny“ [Hardin 1968].

²⁶ Jak se zmíníme dál, snad jedinou oblastí obecně uvažující environmentální ideologie, která diskutuje individualizmus bez negativních konotací, jsou některé větve environmentální etiky.

²⁷ Zajímavý doklad může přinést např. obsahová analýza časopisu *The Ecologist* a především *Resurgence*, který se na populární úrovni věnuje environmentální filozofii a ekologicky příznivým formám životního způsobu.

²⁸ Mimo pozornost zůstalo, že solidarizmus a kolektivismus se s individualizmem nemusejí vylučovat, jak vidíme v některých proudech anarchizmu. Také pohled do starší historie ukazuje na individualistické kořeny zájmu o přírodu. (Librová 1988 a v rámečku tohoto textu) Ty však jsou v dnešní environmentální ideologii pozapomenuty.

²⁹ Jako holistický princip chápeme zde i jinde v tomto textu nadřazení celku jednotlivým částem. Celek není jejich prostým součtem.

³⁰ Ekologie jako biologická vědní disciplína ve své klasické podobě zdůrazňuje celostní a rovnovážný charakter ekosystému. Ekosystémové myšlení je však v dnešní mladé generaci biologů na ústupu [viz u nás např. Konvička 2002], je označováno jako mechanistické. Je zdůrazňována nerovnovážnost a heterogenita přírodních procesů a identita druhů. Jiné proudy biologického myšlení dokonce rozvíjejí starší filozofickou otázku po smyslu a hodnotě individua v přírodě, po niternosti a sebe prezentaci či sebevyjádření živých organismů [Komárek 2008, Portmann 2008].

(1971: 80), přičemž kritizuje vypjatý individualismus některých anarchistických proudů. Charakteristická je takzvaná ekosystémová etika Alda Leopolda: „Určitá věc je správná, když směřuje k zachování *celistvosti*, stability a krásy biotického *společenství*. Směřuje-li jinam, je špatná.“ [Leopold 1999: 254; zdůraznila H. L.] Jindy se celostní pohled v environmentálním cítění a uvažování vztahuje na celou planetu. James Lovelock [1993] silně ovlivnil environmentální ideologii hypotézou Gaia, která chápe Zemi jako seberegulující celek, jako živou bytost. Holistickému uvažování v environmentální ideologii přejí i některé popularizované trendy ve fyzice, hledající zákonitosti platné pro celý vesmír [viz např. Barrow 1996].

Celostní environmentální myšlení mívá rysy tzv. ekologické spirituality, kterou můžeme vidět jako jednu z větví spirituality, k níž tíhne pozdně moderní doba. Častým tématem odborných i populárních religionisticky zaměřených environmentalistických textů jsou ekologicky příznivé prvky východních náboženských systémů, které jsou prezentovány jako holistické, kontrastující s křesťanským, zvláště protestantským individualizmem.³¹

Dodejme, že environmentalisté tíhnou k celostním výkladům také proto, že předmět jejich zájmu, vztah lidí a přírody, je složitý a nepřehledný. Ve snaze neztratit orientaci se uchylují k jednotnému výkladovému klíči.

*

Řekli jsme, že rétorika environmentalistů se na obecné rovině hlásí k principu solidarity a kolektivismu a záporně hodnotí individualismus. Tento postoj však není důsledný, přijde-li řeč na konkrétní projevy ekologické tísně, na její *příčiny a možnosti řešení*.

Na jedné straně je vyjadřován názor, který je s obecně proklamovaným holismem v souladu: individualizace a individualismus jsou příčinou ekologické tísně. Jedinec, ignorující prosperitu celku, je *nebezpečný* (R2). Není-li korigován společností a kulturou, naplno se projevují ekologicky riskantní rysy psychiky člověka – jedince jako instinktivní bytosti, například evolučně fixované sobectví, soutěživost, tendence k „lovu“.

Z hlediska našich teoretických rámců má tento názor na myslí individualismus *kvantitativní* (R1). Za jeho ekologicky škodlivý projev je považována především konzumní

³¹ Nebylo náhodou, že naše pátrání po environmentálním uchopení individualizace relativně uspělo v environmentalisticky zaměřeném časopise *Ecumene* (nyní *Cultural Geographies*), který se orientuje k religionistickým tématům.

mentalita. Jako empirický doklad bývá zmiňován konzumní životní styl³², každodenní chování lidí moderního světa – například jejich nezájem o veřejné dění, sklon k získávání a hromadění předmětů, lpění na individuální dopravě, neochota sdílet domácnost a její vybavení.

Jeden z argumentů odsuzujících individualizaci má konzervativní charakter. Týká se vývoje krajiny v minulých staletích. Nostalgicky poukazuje na vlídné chování zemědělské pospolitosti k přírodě; když se pod vlivem individualizace, industrializace a urbanizace tradiční pospolitost rozpadala, nevratně pryč zanikal i přirozeně láskyplný vztah lidí ke krajině.³³

Bez diskuse, který by vyjasnila rozpory, leží v environmentální ideologii vedle těchto názorů náhled opačný. Podle něho nejsou příčinou ekologických problémů postoje a chování jedinců, nebezpečné není individuum, ale ekonomický systém, ať už socialistický nebo kapitalistický.³⁴ A také systém politický, umlčující skutečnou demokracii. Vedle přírody je *ohrožen i člověk – jedinec* (R2).

Podobně rozporuplné a nediskutované jsou v environmentálních ideologiích názory na řešení ekologického problému. Podle převažujících deklarovaných názorů je šance na překonání ekologických problémů v oslabení individualizmu. Jde o představy levicové, ale i konzervativní povahy. V dimenzi poněkud utopické může do budoucna jít o vytváření důsledně samozásobitelských komun, řídicích se principy bioregionalizmu.³⁵ Jindy bývá naděje vkládána do volněji chápaných ekologicky vlídných komunit, opírajících se o lokální ekonomiku a vyznačujících se vztahy solidarity [srov. např. Johanisová 2005]. Při hledání východisek z ekologických problémů však bývá individualizmus kritizován i z konzervativních pozic; zdůrazňována je povinnost jedince vůči potomkům, vůči hodnotám krajiny domova a národa,³⁶ závazek vůči předkům (Scruton 2008).

³² V environmentalistickém kontextu se často používá místo pojmu „životní způsob“ sousloví „životní styl“, a to nejčastěji v souvislosti se „zelenou spotřebou“ či „domácí ekologií“. Naznačuje vyhraněnou formu životního způsobu, zejména je-li cíleně utvářena. Pojetí tohoto textu je širší, proto většinou zůstáváme u pojmu „životní způsob“.

³³ Tato romantická představa, postavená na krátkém spojení, zapomíná, že starý zemědělec přírodu dotírající na jeho pozemky zatlačoval ze všech sil, že ekologická příznivost rolnického hospodaření byla dána jeho slabými technologiemi.

³⁴ Zde, podobně jako na jiných rovinách environmentálního vědomí, je typické, že jsou přehlíženy komplikované souvislosti individualizace a individualizmu, například to, že kapitalistický systém je postaven na liberalizmu, tj. individualizmu (R5).

³⁵ V jiném pojetí individualizmu interpretuje O. Suša [1997] bioregionalizmus, podobně jako hlubinnou ekologii a ekofeminizmus, naopak jako projevy individuální volby.

³⁶ O úskalích a tragických historických důsledcích tohoto přístupu píše např. B. Sax (2003).

Podle Dobsona [2000: 123] spočívá mimořádný význam ekologicky orientovaných komunit v tom, že jsou perspektivní.³⁷ Dobson soudí, že individualisticky založený a praktikovaný „zelený životní styl“ je pomíjivý. Nemůže se stát základem budoucí „trvale udržitelnosti společností“, která prý má být založena na principu solidarity a kolektivismu.³⁸

Na problematické efekty individualizovaného životního stylu, spočívajícího v „zelené spotřebě“, upozorňuje M. Maniates. V textu s ironizujícím názvem *Individualization: Plant a Tree, Buy a Bike, Save the World?* [in Conca, Maniates, Princen 2002] kritizuje alibistický a klamavý přesun environmentální odpovědnosti ze společnosti, politických a ekonomických struktur na jedince.

Často se v debatách o řešení environmentálních problémů prosadí důsledný makropohled, názor, že snahy jednotlivců jsou beznadějně; nezmohou nic bez zásadních změn společenského systému. Slyšíme, že ekologickou situaci je třeba řešit na politické úrovni, „komplexně“.³⁹

Zajímavá podoba „komplexního“, centrálně řízeného řešení je obsažena v takzvaných ekotopiích, nově se vynořivším žánru utopických děl.⁴⁰ Jejich základní princip, stejně jako ve většině utopií, je holistický. Spočívá v ideálním, ekologicky příznivém uspořádání společnosti, která je řízena shora prostřednictvím reorganizace, vytvoření nových institucí, nastolení řádu a zákonů. Na rozdíl od klasických utopií ale počítá i s osobní zodpovědností, s morálním zdokonalováním jednotlivců.⁴¹

Pro nezralost environmentalistických úvah o řešení ekologických problémů je charakteristické, že nereflktují a nediskutují rozpor mezi kolektivistickou představou, ať komunitárního či „systémového“ typu, a jiným často vyjadřovaným názorem „každý musí začít u sebe“. Právě na něm a na apelu k osobní odpovědnosti je postavena velká část

³⁷ To je překvapivé tvrzení. Neukazují osudy samozásobitelských komunit spíš na jejich pomíjivost? To by mohl rozhodnout longitudinálně pojatý výzkum.

³⁸ Záměna reality s vyjádřením přání bývá v environmentalistických debatách častá.

³⁹ Co by to přineslo v realitě? Necháme-li stranou myšlenku o revoluční cestě, prakticky by to znamenalo rozhodování shora, zásah pevné ruky neohlížející se na přání a ochotu sobecky zaměřených jednotlivců. Díváme-li se nepředpojatě, nepřekvapuje, že představy environmentalistů o řešení ekologických problémů mohou být podezírány z omezování osobní svobody.

⁴⁰ O ekotopiích pojednává na analytické úrovni Geus [1999]. Z literárních ekotopií byla do češtiny byla přeložena kniha R. Gravesa *Zvedá se severní vítr* [2002]. Environmentálně relevantní prvky životního způsobu však můžeme rozpoznat i ve starých utopiích. Spočívají v nepřímém vlivu života lidí na přírodu, zejména ve skromném životním způsobu.

⁴¹ J. C. Davis [1981] v typologii dokonalých společností rozlišuje typ utopie, v němž je kladen důraz na řád, instituce a disciplínu, a typ dokonalého morálního společenství (*perfect moral commonwealth*), který je postaven na morálním zdokonalení jednotlivců schopných omezovat své osobní touhy.

environmentální výchovy a osvěty. Příznačné ovšem je, že zastánci tohoto názoru mají daleko k tomu, aby jej označili jako individualistický.

Podobně se při úvahách o možných východiscích z environmentální tísně zapomíná, že individualistický přístup ke světu je základem některých etických postojů k přírodě. Princip tzv. *biocentrického individualizmu* promýšlí např. Paul Taylor (1986) Pokud bychom použili klasifikace Kohákovy [1998], individualistický přístup je základem tzv. schweitzerovské „etiky úcty k životu“, tkvící v soucitu vůči každé jednotlivé živé bytosti, nebo „etiky vznešeného lidství“, schopné heroického individuálního odmítnutí svodů konzumní společnosti a technické civilizace (R1 – *kvalitativní individualismus*, R3 – *Lebensführung*).

V environmentální ideologii, hledající východiska z ekologické tísně, je vysoce ceněný životní způsob „dobrovolné skromnosti“. Jeho výrazně individualistická povaha a motivace je v nereflektovaném rozporu s generálním odsouzením individualizmu. Environmentální relevanci individualizovaného životního způsobu se budeme věnovat v dalším oddíle.

IV. Environmentální relevance individualizovaného životního způsobu; náměty pro empirický výzkum

V předcházejícím textu jsme na základě analýzy převážně časopiseckých zdrojů shrnuli, zda a jak je vztah mezi individualizací a environmentálními problémy uchopen v sociologické a environmentalistické literatuře. Protože byly naše nálezy chudé, obrátili jsme se k obecné sociologické teorii. Extrahovali jsme z ní pět rámců, které nám umožní se v této komplikované problematice lépe orientovat a které nám dovolí rozšířit environmentalistický pohled na individualizaci a na individualismus, doposud převážně zúžený na normativní a *etickou dimenzi* (R5).

Následující text na tyto kroky navazuje. S použitím dosavadních výzkumných poznatků formuluje stručně a bez nároku na důsledně systematickou prezentaci otázky a hypotézy, které by mohly být rozpracovány v dalším výzkumu environmentálních aspektů individualizace životního způsobu.⁴² Zejména nás bude zajímat, zda existují, vedle doposud zdůrazňovaných záporných efektů, také environmentálně příznivé vlivy individualizace a

individualizmu. V čem případně tkví jejich environmentální příznivost? (Kde to vidíme jako účelné, připojíme jako podnět pro další úvahy odkaz k výše uvedeným sociologickým teoretickým rámcům R1–R5.)

Předpokládáme, že vyjasnění, která může další výzkum přinést, by byla prospěšná i pro environmentální politiku, pro environmentální výchovu, případně pro orientaci lidí, kteří chtějí měnit svůj životní způsob.

* Základním faktorem i indikátorem životního způsobu, který má zároveň vysokou environmentální relevanci, je populační chování. V demografických textech zabývajících se tzv. druhou demografickou transicí se často píše o individualizovaném životním způsobu, tíhnoucím k *seberealizaci* a k *autonomii rozhodování* (R5), jako příčině nízké porodnosti v bohatých státech [viz např. Dorbritz 2008 a další texty ve speciálním 19. čísle *Demographic Research*]. Tyto práce, obsahující většinou negativní hodnocení individualizace,⁴³ nebývají vztaženy k environmentálním problémům. A publikující environmentalisté nevěnují demografickému vývoji adekvátní pozornost,⁴⁴ ač je nepochybné, že velikost populace je, vedle spotřeby hmotných statků a užívaných technologií, významným environmentálním činitelem. Pokud ekologickou zátěž velkých populačních přírůstků texty připomínají, vždy se značnou dávkou opatrnosti jak vzhledem k rozvojovým zemím,⁴⁵ tak vzhledem ke všeobecně sdíleným obavám vůči úbytku populace v bohatých státech. Netendenční a bezpředsudečný rozbor vztahu individualizace a reprodukčního chování, pojatý z environmentalistického hlediska, na badatele čeká.

* Environmentálně příznivý demografický vliv individualizace, jako faktoru brzdícího porodnost, má zároveň environmentální dopady negativní. Rostoucí počet malých domácností, způsobený rozpadem tradiční rodiny a odchodem mladých lidí do vlastního bytu, vyšším počtem rozvodů i trvale svobodných, i důrazem na *soukromí* a *autonomii rozhodování* (R5), s sebou nese růst počtu předmětů dlouhodobé spotřeby, růst spotřeby energie a celkovou plýtvavost hospodaření. Ekonomické studie analýzou doložily, že hospodaření dvou či tří malých domácností je energeticky i materiálově plýtvavější, než provoz jedné vícečlenné společně hospodařící domácnosti. Pro podobný životní standard jsou náklady na hlavu v jedné

⁴² V úvahu přicházejí jak rozsáhlé výzkumy, tak dílčí sondy, například v podobě studentských prací různé pokročilosti.

⁴³ V odlišném duchu jsou psány texty o populačním chování jen výjimečně [Rabušic 2007].

⁴⁴ Prošli jsme elektronický katalog časopisu *Environmental Politics, The Ecologist a Resurgence* a všechny články ve třech posledních ročnících časopisu *Environmental Values*.

dvoučlenné domácnosti dvoutřetinové oproti domácnostím jednotlivců [Røpke 1999, Sanne 2002: 277]. Je žádoucí toto téma dále teoreticky i empiricky rozpracovat, aktualizovat a specifikovat vzhledem k české situaci.⁴⁶

* Nejde jen o zvýšení spotřeby společnosti způsobené prostě růstem počtu malých domácností. Hlubší rozbor si zaslouží teorie, které chápou intenzivní konzum a prostorovou mobilitu jako pokus jedince vytvořit si vlastní náhradní identitu, o níž přichází zánikem tradičních rodinných a jiných sociálních rolí a vazeb⁴⁷ [Bauman 1999; Keller 1993]. V zorném úhlu našich teoretických rámců jde o psychologickou reakci *ohroženého individua* (R2) na *kvantitativní individualizaci* (R1). Neméně podnětný je názor, že lidé v nepřehledném světě kvantitativní individualizace potřebují získávat a užívat věci také ke sdělování sebe sama svému okolí [Dittmar 1992; Douglas, Isherwood 1979].

* Uprostřed mohutného procesu *kvantitativní individualizace* (R1), spojovaného řadou kritiků moderní společnosti s konzumní mentalitou a prostorovou mobilitou, je možno jemnějšími metodami najít a popsat málo početné pokusy o změnu životního způsobu, které mohou být v různé míře ekologicky příznivé. Sociolog musí při jejich interpretaci brát v úvahu úskalí „individualizovaného romantizmu“ [Suša 1997], sotva však může přehlédnout jejich existenci. Projevuje se, vedle přímého angažmá v ochraně přírody, ve změnách každodenního chování, které má povahu sebeomezení, tj. zmenšení objemu spotřeby, povahu změn spotřebních vzorců, chování ve volném čase, případně změn v charakteru profese [viz např. Elgin 1993; Librova 1994, 2003; Ray, Anderson 2000]. Často jde o více či méně uvědomovanou snahu odlišovat se od chování většinové společnosti, tj. o *kvalitativní individualizaci* (R1).

* Rozdíl mezi kvantitativní a kvalitativní individualizací může být nosný i pro výzkumné rozlišení mezi dynamikou spotřeby a vlastněním, ve shodě s Frommovým rozlišením charakterologického a existenčního vlastnění [Fromm 1992]. Zatímco přírodu devastující dynamický konzum, charakterologické vlastnění, podporované reklamou a módou, můžeme chápat jako rys *individuality kvantitativní* (R1), trvalý vztah k předmětům, existenční

⁴⁵ V této citlivé problematice autoři zdůrazňují právo rozvojových zemí na vlastní populační politiku a vlastní životní způsob. Připomínají, že velkou zátěž pro biosféru znamená především vysoká hmotná spotřeba bohatých států [viz např. Nicholson-Lord 2006].

⁴⁶ V našem projektu se mu věnuje Zuzana Tůmová [2009].

⁴⁷ Potvrdilo by odborné pozorování laickou domněnku, že děti vyrůstající v prostředí individualizovaných malých rodin, hlavně jedináčci, mají relativně velké hmotné nároky?

vlastnění nevyžadující jejich obměnu,⁴⁸ jako rys *kvalitativní individuality* (R1), *schopnosti samostatného rozhodování a pozitivní svobody* (R5).

* Pro studium podoby a motivací *kvalitativního individualizmu* v podobě ekologicky příznivých životních forem může být inspirující použít klasickou dichotomii *Lebensführung, řízení života – Lebenskunst, umění žít* (R3). Jde o ideální typy, v realitě se obě varianty ve většině případů prolínají.

Environmentální reflexe sociologického modelu *Lebensführung, řízení života* umožňuje nový výzkumnický pohled na tzv. *záměrnou skromnost* [Librová 1994, 2003]. Můžeme myslet na environmentálně motivovanou „službu věci“ (Weber); na snahu jedinců, například dobře informovaných příslušníků střední vrstvy v Holandsku [Aarts 1993, Librová 1999] nebo ekologických aktivistů [Tůmová 2009] o racionální zvážení důsledků chodu vlastní domácnosti. Typické je sledování spotřebního koše vlastní domácnosti, výpočet tzv. ekologické stopy a její cílevědomé zmenšování prostřednictvím sebeomezení, případně i s pomocí samozásobitelství. Modelu *Lebensführung* a Weberově hodnotové racionalitě odpovídá i to, že se záměrně skromní jednotlivci odvolávají na *staré*, dnes zapomínané hodnoty⁴⁹ a jeví, tváří v tvář většinové společnosti, rysy asketického *heroizmu* (Weber).

Četnost tohoto racionálního typu individualizovaného ekologicky příznivého životního způsobu je v populaci nízká [Hobson 2002]⁵⁰, a nadto je na místě hypotéza, že v posledních desetiletích ještě klesá, a to ve prospěch (někdy pokleslého) *Lebenskunst, umění žít* (R3) [Librová 2003]. Není náhodné, že četné knižní publikace německého filozofa a publicisty Wilhelma Schmida (např. 1998) o umění života, obsahující i hledisko ekologické příznivosti, mají u čtenářské veřejnosti v Německu velký ohlas.⁵¹

* Výzkum kvalitativní individualizace typu *Lebenskunst, umění žít* (R3) by mohl přinést lepší environmentální pochopení některých doposud těžko čitelných a nevyhraněných forem životního způsobu, které jsou ekologicky příznivé, aniž by jejich nositelé tuto stránku svého chování vnímali jako ústřední a formulovali ji jako motivační. Na rozdíl od záměrné skromnosti, odpovídající kategorii *Lebensführung* (R3), může být tento způsob života

⁴⁸ Ch. Sanne je tu skeptický: „Někdy slyšíme tvrzení, že individualizace znamená konec masové výroby. Ale diferenciací výrobků je velmi malá. Jenom velmi bohatí lidé si mohou dovolit věci, které mají skutečně rádi, k nimž si vytvářejí vztah.“ [2002: 277]

⁴⁹ V rozhovorech se záměrně skromnými respondenty se často objevuje zmínka o inspiraci skromným životním způsobem „dědy“ nebo babičky [Librová 1994].

⁵⁰ K. Hobson [2002] na základě rozhovorů zjistila, že v motivacích ekologicky příznivého života hrají racionální environmentální motivace menší roli, než jiné faktory.

⁵¹ Schmidtovo pojetí kategorií *Lebenskunst a Lebensführung* je poněkud odlišné od pojetí našeho, které jsme odvodili od klasických sociologických přístupů.

označen jako *dobrovolná skromnost* [Librová 1994]. Není založen normativně, jeho nositelé se neřídí environmentálním záměrem, cílevědomým snižováním ekologické stopy. Environmentální motivace je v životním stylu pouze implicitní a nepřímá. Tkví v pocitu nezajímavosti a estetické nepatřičnosti konzumního chování a v citlivém vztahu k přírodě.⁵² Na rozdíl od aktérů *Lebensführung* tíhnou aktéři *Lebenskunst*, mimochodem často štedří podporovatelé environmentálních snah,⁵³ k sebeomezení a změně spotřebních vzorců intuitivně a improvizovaně. Jejich přístup dobře ladí s postheroickým duchem postmoderní doby [Petrušek 2006]. Výzkumy [Elgin 1993; Librová 1994, 2003; Ray, Anderson 2000] konstatují v souborech dobrovolně skromných respondentů nadreprezentovaný podíl profesionálních i amatérských umělců a uměleckých řemeslníků.

* Přísnější empirické ověření by si zasloužily úvahy o pozdně moderním způsobu života prezentované doposud esejisticky [Lipovetsky 2008; Maffesoli 2002 a četní další], případně prostřednictvím postřehů takzvané „komické sociologie“ [Brooks 2001]. Ekologicky příznivé *umění žít (Lebenskunst – R3)*, které bylo historicky a donedávna výrazem *kvalitativní individualizace*, se v poslední době mění v projev *individualizace kvantitativní*; stává se módou, předmětem komercializace, byznysu a reklamy. „Umělec života“ – „kreativní jedinec“, se učí zvládat nepříznivé životní okolnosti na základě improvizace a nových estetických kritérií, na základě importovaných duchovních proudů, často erotiky a mystiky. Nápadná je hypertrofie zdravotní argumentace, kult těla, důraz na „zelenou spotřebu“. Charakteristická je nepřítomnost sebeomezení.

„Ekologický životní styl“ často přináší dokonce negativní dopady na přírodu, například jako důsledek dovozu biopotravin ze vzdálených oblastí, jako důsledek masového turizmu, „zážitkových“ outdoorových aktivit, adrenalinových sportů v přírodě apod. Radikálněji uvažujícími environmentalisty, tíhnoucími k životní formě *Lebensführung*, bývá tento životní styl odsuzován jako „zelené konzumentství“ či „zelený snobismus“. Tento trend by byl empirickému zkoumání relativně snadno přístupný, například analýzou tzv. lifestyleových časopisů, návodových brožurek, nabídek kurzů a pobyťů, nebo i přímým pozorováním.

⁵² I zde může přinést zajímavé výsledky analýza časopisu *Resurgence*, který staví na estetizujícím a uměleckém životním způsobu. Věnuje se renesanci řemesel, která jsou typickým prvkem schumacherovského pojetí práce a přístupu ke světu.

⁵³ Environmentálně orientované nadace potvrzují, že podporovateli environmentálního snažení bývají překvapivě lidé, jejichž vzdělání ani profese nejsou zaměřeny ekologicky ani jinak přírodovědně. Podpora z nečekaného směru se projevuje při konkrétních akcích, například aukcích uměleckých děl organizovaných na ochranu přírodních lokalit.

* Výzkum ekologicky relevantních forem životního způsobu se doposud orientoval na spotřební chování. Zapomínal na oblast týkající se práce, profese, která je součástí životního způsobu a která hraje v procesu individualizace velkou roli. Je pravděpodobné, že v četných případech existuje rozpor mezi relativně silicím ekologickým vědomím, snahou jednotlivců o tzv. ekologicky odpovědné chování, o ekologicky příznivý chod domácnosti na straně jedné, a environmentálně škodlivými, často nezřetelnými a složitě zprostředkovanými dopady profesní činnosti na straně druhé. Ty si jednatelce – *ohrožené individuum* (R2), oběť *kvantitativní individualizace* (R3) – buď neuvědomuje, nebo je nemůže, případně nechce ovlivnit.

* Předmětem výzkumu může být fakt, že většina ekologicky příznivých variant životního způsobu, které vznikly jako výsledek kvalitativní individualizace, paradoxně tihne na různých rovinách ke kolektivismu. Empirické sondy, hledající ekologicky příznivé životní způsoby jednotlivců a jejich rodin [např. Elgin 1993; Librová 1994, 2003; Ray, Anderson 2000], dokládají, že tito původně individualisticky motivovaní jedinci mají početné vztahy rodinné, sousedské a přátelské. Zapojují se do života obcí, často bývají jeho buditelé, angažují se ve veřejných funkcích [Librová 1994]. Je na místě hovořit o *reintegrační povaze* (R4) jejich životního způsobu.⁵⁴ Na úrovni každodenního chování jedinců a domácností může být dobrým výzkumným indikátorem reintegračních tendencí například rodinné chování, praxe sousedské výpomoci, podíl na správě obcí, případně jinak vzácná [Dyas 2000] ochota sdílet předměty dlouhodobé spotřeby (např. automobil, domácí aparatury, co-housing), a určitě vazba na místo (R5).

* Dalším pro výzkumníka zajímavým případem reintegračních tendencí jsou kolektivní formy ekologicky příznivého života, například početná hnutí na ochranu přírody, „zelené komuny“⁵⁵ nebo lokálně založené, sociálně a ekologicky orientované ekonomiky [Johanisová 2009]. Je možné vyjádřit hypotézu, že nejsou přímými pokračovatelkami tradičních pospolitostí, jakkoli se tak samy označují a hlásí se k životu zemědělských předků, k jejich pospolitostním hodnotám i praktikám. Podstatně se od nich liší *nezávislým rozhodnutím* svých členů a jejich snahou o *seberealizaci* (R1, R5). Zdá se, že inspirátory a organizátory těchto

⁵⁴ Sociodemografické vlastnosti těchto individualistů tihnoucí ke kolektivismu pozoruhodně odpovídají predikci Tönniesově [1929]: lidé nadaní „organickou vůlí“ jsou převážně mladí, častěji ženy než muži, lidé středních stupňů vzdělání.

⁵⁵ Dlouhodobé nesystematické pozorování dovozuje formulovat hypotézu o jejich efemérnosti. Ověření by vyžadovalo relativně obtížný výzkumný postup. Relevantní dokumenty mají spíš zakladatelský agitační charakter. V České republice je pravděpodobně pomíjivost „zelených komun“ o to větší, že zde vznikly v 90. letech na základě představ nekorigovaných zkušeností, které v té době měly za sebou komunity na Západě. Malá početnost „zelených“ kolektivit je u nás ovšem dána i prostým demografickým faktem, malou početností české populace.

kolektivních forem života jsou výrazné osobnosti, subjekty kvalitativní individualizace. Berking [1996] v této souvislosti píše o post-tradičních komunitách, založených na *solidárním individualizmu*.

* Je sám fakt reintegrace, který konstatujeme u environmentálních hnutí, důvodem k souhlasu s R. Shieldsem [1996: xi], který tato uskupení řadí k novým kmenům, jak je chápe Maffesoli [1996]?⁵⁶ Toto ztotožnění se jeví jako chybné už na první a laický pohled. Pro empirický výzkum by nebylo obtížné doložit zásadní rozdíly. Především, požadavek environmentální příznivosti klade na každodenní životní praxi „zelených komunit“ nemalé nároky. Pevná vazba na místo bydliště, nízká úroveň spotřeby, případně snaha o samozásobitelství (R5) a další svazující nároky je zásadně od postmoderních kmenů odlišují (R4).

* Z hlediska budoucnosti je podstatná otázka, jaké jsou možnosti *šíření* ekologicky příznivého životního způsobu. Výzkumné hypotézy by se mohly odvíjet od dvou názorů: Podle prvního [Schmidt 1993] je ekologicky příznivý životní styl spojený s vyššími statusovými pozicemi; senzitivita vůči statusu povede k jeho relativně rychlému rozšíření trickle-down efektem. Novější sociologické teorie však naznačují, že statusové motivace životního způsobu se oslabují [Lipovetsky 2008]. Životní způsob přestává být věcí sociální prestiže a nápodoby, roli čím dál tím víc hraje uspokojení a slast individua. To by ovšem šanci na šíření životního způsobu nápodobou značně snižovalo.

Jak se jednotlivci pozdně moderní doby, orientovaní na své privátní uspokojení, postaví ke způsobu života, který je v mnoha ohledech nejednoduchý? [Librová 2008] Odpověď patrně nebude jednoznačná. Bude se měnit podle toho, k čemu se orientuje hédonická povaha⁵⁷ individua.

* Názory relativizující sílu a univerzální platnost individualizačního procesu a zdůrazňující dnešní procesy reintegrace asociují obecnou otázku ontologické, antropologické či sociobiologické povahy, která přesahuje téma životního způsobu: Je, nebo není individualizační proces jednosměrnou vývojovou tendencí? Jinými slovy, je člověk svou povahou individualista (R5 – *abstraktní individuum*), který byl členem kmene, pospolitosti a tradiční rodiny jen nedobrovolně? Tak by to nepřimo plynulo ze slov Z. Baumana [in Beck,

⁵⁶ V této souvislosti se vynořuje další výzkumná otázka: Jaká je environmentální relevance typických subkultur neotribalizmu, nomádů – travellerů, účastníků freeparties, v Čechách dobře známých CzechTek parties? Při zprostředkování televizními obrazy se zdá, že má jejich životní styl environmentální dopady negativní. Jejich útržkovitá a vzhledem k faktickému chování nekonzistentní ideologie však má některé rysy radikálních environmentálních idejí a někdy se k nim odvolává. Zdůrazňuje odpor k městu a blízkost k přírodě, přichylnost k Matce Zemi, jednoduchost existence, neformální chování a zejména odpor k moderní civilizaci [Mach 2008].

⁵⁷ Jak dokládá historický rozbor, je chybou ztotožňovat hédonizmus s konzumerizmem – viz rámeček.

Beck-Gernsheim 2002: xv]: „lidé, kteří měli k dispozici jen málo zdrojů a málo voleb, museli kompenzovat svou individuální slabost silou počtu, angažováním v kolektivní akci.“ Reintegrační procesy (R4) se zdají naznačovat opak: jakoby se člověk přece jen prozrazoval (také) jako bytost sociální tím, že vytváří sociální vazby i tam, kde k tomu není vnějšími okolnostmi nucen.

Historický exkurz – RÁMEČEK (APENDIX)

Dosavadní historické zkoumání ukazuje, že zrození zájmu o přírodu jako hodnotu nezávislou na lidském užitku a zrození ochrany přírody nemělo kolektivní ani institucionální povahu. I když se často odvolávalo na konzervativní hodnoty, bylo pevně spojeno se zrodem a rozkvětem individualizmu, či jeho variantou, která bývá označována jako subjektivismus. Není náhodné, že se zájem o přírodu, zejména o krajinu jako estetický fenomén, vynořoval v dobách poklesu zájmu o věci veřejné, například v privatizujícím se světě helénistického období antiky [Bednaříková 2008; Kysučan 2007] a u velkých individualistů renesance [Burckhardt 1913]. Naplno se spojení individualizmu s estetickým oceňováním přírody projevilo v romantizmu rousseauovského rodu a v romantizmu německy hovořících zemí [Librová 1988].

Česká kulturní historie 19. století nabízí dva typy pojetí přírodních krás [Librová 1988]. Krajně individualizované pojetí krajiny jako zrcadla lidských citů (Mácha) a, častěji, pojetí krajiny jako symbolu vlasti ve službách vlasteneckého usilování (Kollár, Tyl). I ve druhém případě, v němž byla subjektivistická nota utlumena a zájem o přírodu byl spojen s kolektivistickým angažováním a chováním, sotva můžeme hovořit o tradičním pospolitostním chování. Spíš bychom mohli hovořit o raných projevech reintegrace, u jejichž zrodu stály výrazně individualizované osobnosti.

Podobná ambivalence platí pro jiné formy skupinového zájmu o přírodu, pro dobrovolnou ochranu přírody a okrašlovací a turistické spolky, které se rodily na konci 19. a na začátku 20. století. Do jejich čela se stavěly vzdělané osobnosti, výrazně již vydělené z venkovských pospolitostních poměrů. Na individuální, privátní emoci soucitu, připustíme, často sentimentu, byly postaveny první spolky na ochranu zvířat. [Librová 1987]

V. Závěr: pokus o nepředpojatý pohled na environmentální souvislosti individualizace

Sotva lze polemizovat s názorem, že proces individualizace různými cestami, především rostoucími nároky na spotřebu hmotných statků a na trávení volného času, ekologické problémy prohlubuje. V tomto textu jsme však chtěli upozornit i na ty stránky individualizace, které jsou environmentálně příznivé. Inspirováni obecnými sociologickými teoriemi jsme položili řadu otázek a hypotéz souvisejících s pokusy o ekologicky příznivou změnu životního způsobu, které by se mohly stát základem budoucích výzkumů.

Skeptikové právem poukazují, že tyto formy individualizovaného životního způsobu jsou tak subtilní a tak málo početné, že nemohou zbrzdit celkově nepříznivý vývoj přírody a biosféry, který je důsledkem makrospolečenských a makroekonomických procesů (Keller 1997, Suša 1997). Navíc: zdá se, že heroismus racionálně řízené snahy (*Lebensführung*) o změnu životního způsobu, opírající se o pevné hodnotové zakotvení v osvědčených starých hodnotách, v pozdně moderní společnosti čím dál tím víc ochabuje. A intuitivní snaha (*Lebenskunst*), opírající se o estetizující „zelený životní styl“, může být podle skeptiků Tocquevillova rodu nebezpečná: stává se módou — novou podobou kvantitativního individualismu, která jedince mate a paralyzuje jeho občanskou odpovědnost. Může být nahlížena jako nic neřešící alibistický a cynický přesun environmentální odpovědnosti politiků a ekonomických subjektů na jedince [Maniates 2002].

Přece však nesmíme zapřít, že někteří sociologičtí autoři vyjadřují do budoucna překvapivě povzbudivé myšlenky opírající se o individualizaci. Jakkoli to nevyjadřují explicitně v environmentálních souvislostech, na obecné rovině vidí jako nadějného rozhodujícího aktéra právě jedince. Jak si lze v sociální realitě představit Beckovu tezi [2002], že jednotlivec je na budoucnost připraven lépe než sociální instituce a mohl by se stát prvkem schopným destabilizovat současný systém? Můžeme na sociální svět vztáhnout názor I. Prigogina z oblasti fyziky, podle nějž ve vysoce složitých systémech i malé fluktuace mohou nečekaně změnit celou strukturu?⁵⁸ [Prigogine, Stengersová 2001]

⁵⁸ Složité systémy obsahují podsystemy, které neustále kolísají, fluktuují. Nečekaná fluktuace se může následkem kladné zpětné vazby stát podnětem tak silným, že naruší nebo zničí předchozí uspořádání. V tomto převratném okamžiku, který autoři nazývají singularitou nebo bifurkačním bodem (bodem větvení), se může systém rozpadnout v chaos, nebo přeskočí do vyšší úrovně uspořádání, kterou nazýváme disipativní strukturou. „Disipativní“ proto, že vyžaduje ve srovnání s jednoduššími strukturami ke svému udržení více energie. Podle tohoto vidění složitý systém lidské společnosti obsahuje dosud neprojevený ohromný počet bifurkací.

Mohlo by úlohu takové fluktuace naplnit *pohyblivé individuum* (Foucault), které se nevrací ke starým hodnotám, ale hledá změnu a radikálně nový přístup ke světu? Tento postmoderní náhled není environmentalistům, kteří navzdory levicovým deklaracím spontánně tíhnou ke konzervativní nostalgii po tradičních hodnotách, blízký. Potřeba a snaha řešit ekologické problémy a chránit přírodu proměnou životního způsobu je však fenomén historicky nový. Není možné k němu přistupovat jen s výbavou starých hodnot a motivací. Není právě zde zapotřebí pohyblivých individuí schopných nečekaných a zatím neodhadnutelných proměn? V souvislosti s proměnami životního způsobu může být určitým povzbuzením v tomto textu zmiňované „umění života“ („*Lebenskunst*“), podle něhož se chování jedince nemusí odvozovat jen od toho, z čeho vychází a kým je jako biologická a sociální bytost; není bez významu, čím by *mohl být*.

Zůstaneme-li na střízlivé úrovni a nebudeme podléhat iluzím „individualizovaného romantismu“ (Suša), je nám zřejmé, že při všech omezeních se v demokratických poměrech jedinec může stát hybatelem dílčích (!) ekologicky příznivých změn. Díky svému reintegračnímu tíhnutí, tj. pokud se spojí s okruhem podobně smýšlejících a cítících lidí (*elective affinity group* – Maffesoli), je jedinec schopen příznivě změnit lokální environmentální situaci, omezit zásahy do přírody na místní úrovni, případně ovlivnit i drobné kroky legislativní a politické nápravy. A konečně, při vší skepsi můžeme těžko zpochybnit, že individualizované snažení o ekologicky příznivou změnu životního způsobu, ať původu racionálního či intuitivního, má i v pozdně moderní společnosti význam hodnotový a symbolický.

Děkuji Janu Kellerovi za kolegiální ochotu, s níž přečetl rukopis této statě, upozornil mne na diskutabilní místa a na zajímavé podněty současné sociologie. Mé díky patří i Vojtěchovi Pelikánovi a Lukáši Kalovi, studentům environmentálních studií. Děkuji jim za literární tipy, na něž připadli díky zběhlosti v práci na internetu, za podrobné rešerše odborných časopisů, za vytvoření slovníčku synonym a antonym individualizmu a za pomoc při technickém dokončování čtených verzí tohoto textu.

Literatura

Aarts, W. 1993. „Some Characteristics of Voluntary Moderation and Its Snob Appeal: A Netherlands Case Study.“ Paper for the Conference *The Global and the Local Consumption and European Identity*. Amsterdam, 8. – 11. 9. 1993.

- Adorno, T. W., M. Horkheimer. 1971. *Dialektik der Aufklärung*. Frankfurt/M.: Fischer Taschenbuch Verlag.
- Barrow, J. D. 1996. *Teorie všeho*. Praha: Mladá fronta.
- Bauman, Z. 1999. *Globalizace*. Praha: Mladá fronta
- Bauman, Z. 2002. „Individually, Together.“ Pp. xiv-xix in Beck, U., E. Beck-Gernsheim. *Individualization*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.
- Beck, U., E. Beck-Gernsheim. 2002. *Individualization*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.
- Bednaříková, J. 2008. „Die älteste Individualisierung und die Beziehung des Individuums zu Natur und Gesellschaft.“ *Sborník prací filosofické fakulty brněnské University, Graecolatina Brunensia* N13: 5–19.
- Bell, M. M., M. S. Carolan. 2004. *An Invitation to Environmental Sociology*. Thousand Oaks, Calif.: Pine Forge Press.
- Berking, H. 1996. „Solidary Individualism: The Moral Impact of Cultural Modernization in Late Modernity.“ Pp. 189–202 in Lash, S., B. Szerszynski, B. Wynne. *Risk, Environment and Modernity: Towards a New Ecology*. London: Sage.
- Berlin, I. 1999. *Čtyři eseje o svobodě*. Praha: Prostor.
- Brooks, D. 2001. *Bobos: nová americká elita a její styl*. Praha: Dokořán.
- Burckhardt, G., E. 1913. *Was ist Individualismus?: eine philosophische Einführung*. Leipzig : Felix Meiner.
- Conca, K., M. F. Maniates, T. Princen (eds.). 2002. *Confronting Consumption*. Cambridge, MA: Massachusetts Institute of Technology Press.
- Davis, J. C. 1981. *Utopia and the Ideal Society*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dittmar, H. 1992. *The Social Psychology of Material Possessions: To Have Is to Be*. New York: St. Martin Press.
- Dobson, A. 2000. *Green Political Thought*. London and New York: Routledge.
- Dorbritz, J. 2008. „Germany: Family diversity with low actual and desires fertility.“ *Demographic Research* 19 (17): 557–598.
- Douglas, M., B. Isherwood. 1979. *The World of Goods: Towards an Anthropology of Consumption*. London: Routledge.
- Dyas, S. 2000. *Nachhaltiges Verwendungs- und Entsorgungsverhalten privater Haushalte: Realisationschancen eines neuen Konsumleitbildes in Deutschland*. Wiesbaden: Deutscher Universitäts-Verlag.
- Elgin, D. 1993. *Voluntary Simplicity*. New York: William Morrow.
- Foucault, M. 1984. *Von der Freundschaft als Lebensweise: Im Gespräch*. Berlin: Merve Verlag.
- Foucault, M. 1987. „Das Subjekt und die Macht.“ Pp. 265–294 in Dreyfus, H. L., P. Rabinow. *Michel Foucault: Jenseits von Strukturalismus und Hermeneutik*. Frankfurt/M.
- Fromm, E. 1992. *Mít nebo být?* Praha: Naše vojsko.
- Geus, M. de. 1999. *Ecological Utopias: Envisioning the Sustainable Society*. Utrecht: International Books.

- Goethe, J. W. 1958. *Viléma Meistera léta učednická*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění.
- Graves, R. 2002. *Zvedá se severní vítr*. Praha: BB art.
- Hardin, G. 1968. „The Tragedy of the Commons.“ *Science* 162 (3859): 1243–1248.
- Hobson, K. 2002. „Competing Discourses of Sustainable Consumption: Does the ‘Rationalization of Lifestyles’ Make Sense?“ *Environmental Politics* 11 (2): 95–120.
- Johanisová, N. 2005. *Living in the Cracks: A Look at Rural Social Enterprises in Britain and the Czech Republic*. Dublin: Feasta.
- Johanisová, N. 2009. Individualismus, komunita a vztah k místu z pohledu teoretiků a praktiků eko-lokalizačního hnutí. *Sociální studia* 6 (3): ??? - stat' v recenzním řízení
- Keller, J. 1993. *Až na dno blahobytu*. Brno: Hnutí Duha.
- Keller, J. 1997. *Ekologie a sociologie*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Keller, J. 2004. *Dějiny klasické sociologie*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Keupp, H. 1995. „Solidarisch und doch frei: Für eine komunitäre Individualität.“ *Psychologie heute* 22 (7): 50–55.
- Kohák, E. 1998. *Zelená svatozář: kapitoly z ekologické etiky*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Komárek, S. 2008. *Příroda a kultura*. Praha: Vesmír.
- Konvička, M. 2002. „Pohřbíme konečně ekosystém?“ *Vesmír* 81 (3): 127–129.
- Kysučan, L. 2007. „Individuum versus antická ekotopie.“ *Minerva, periodický sborník společenských věd* III (3): 48–56.
- Lash, S., B. Szerszynski, B. Wynne. 1996. *Risk, Environment and Modernity: Towards a New Ecology*. London: Sage.
- Leopold, A. 1999. *Obrázky z chatrče a rozmanité poznámky*. Tulčák: Abies.
- Librová, H. 1987. *Sociální potřeba a hodnota krajiny*. Brno: nakl. UJEP.
- Librová, H. 1988. *Láska ke krajině?* Brno: Blok.
- Librová, H. 1994. *Pestří a zelení: kapitoly o dobrovolné skromnosti*. Brno: Veronica a Duha.
- Librová, H. 1999. „The Disparate Roots of Voluntary Modesty.“ *Environmental Values* 8 (3): 369–381.
- Librová, H. 2003. *Vlažní a váhaví: kapitoly o ekologickém luxusu*. Brno: Doplněk.
- Librová, H. 2008. „The Environmentally Friendly Lifestyle: Simple or Complicated?“ *Czech Sociological Review* 44 (6): 1111–1128.
- Lipovetsky, G. 1999. *Soumrak povinnosti*. Praha: Prostor.
- Lipovetsky, G. 2008. *Éra prázdnoty: úvahy o současném individualismu*. Praha: Prostor.
- Lovelock, J. E. 1993. *Gaia: Nový pohled na život na Zemi*. Prešov: Abies.
- Lukes, S. 2006. *Individualism*. Oxford: ECPR Press.
- Maffesoli, M. 1996. *The Time of the Tribes: The Decline of Individualism in Mass Society*. London: Sage.

- Maffesoli, M. 2002. *O nomádství*. Praha: Prostor.
- Mach, V. 2008. *Je freetechno environmentální?* Seminární práce kurzu Životní způsob a environmentální problémy. Brno: FSS MU.
- Maniates, M. F. 2002. „Individualization: Plant a Tree, Buy a Bike, Save the World?“ Pp. 43–66 in Conca, K., M. F. Maniates, T. Princen (eds.). *Confronting Consumption*. Cambridge, MA: Massachusetts Institute of Technology Press.
- Masaryk, T. G. 1945. *Ideály humanitní*. Praha: Čin.
- Možný, I. 1991. *Proč tak snadno...: některé rodinné důvody sametové revoluce: sociologický esej*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Nicholson-Lord, D. 2006. „The Numbers Game.“ *The Ecologist* 36 (9): 22–24.
- Pelikán, V. 2009. „Individualizace, individualismus a environmentální témata v sociologické a environmentalistické literatuře.“ *Sociální studia* 6 (3): ??? – stať v recenzním řízení
- Petrusek, M. 2006. *Společnosti pozdní doby*. Praha: Sociologické nakladatelství SLON.
- Portmann, A. 2008. „Přežití a zjevnost.“ Pp. 57–65 in Kleisner, K. (ed.). *Biologie ve službách zjevu*. Červený Kostelec: Pavel Mervart.
- Prigogine, I., I. Stengersová. 2001. *Řád z chaosu: Nový dialog člověka s přírodou*. Praha: Mladá fronta.
- Rabušic, L. 2007. „Několik poznámek k české rodinné politice.“ *Demografie* 49 (4): 262–272.
- Ray, P. H., S. R. Anderson. 2000. *The Cultural Creatives: How 50 Million People Are Changing the World*. New York: Three Rivers Press.
- Ridley, M. 2000. *Původ ctnosti*. Praha: Portál.
- Røpke, I. 1999. „The dynamics of willingness to consume“. *Ecological Economics* 28 (3): 399–420.
- Sagoff, M. 1999. „Can environmentalists be liberals?“ Pp 242–251 in Smith, M. J. (ed.). *Thinking through the environment: a reader*. London: Routledge.
- Sanne, Ch. 2002. „Willing consumers – or locked-in? Policies for a sustainable consumption.“ *Ecological Economics* 42 (1-2): 273–287.
- Sax, B. 2003. *Zvířata ve Třetí říši*. Praha: Dokořán.
- Shields, R. 1996. Foreword in *The Time of the Tribes: The Decline of Individualism in Mass Society*. London: Sage.
- Schmid, W. 1998. *Philosophie der Lebenskunst*. Frankfurt am Main: Suhrkamp
- Schmidt, C. 1993. „On Economization and Ecologization as Civilizing Processes“. *Environmental Values* 2 (1): 33–46.
- Schroer, M. 2001. *Das Individuum der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Scruton, R. 2008. Ochrana přírody jako konzervativní téma. *Bulletin Občanského institutu č. 208*, Praha: Občanský institut 2008.
- Simmel, G. 1922. *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*. Leipzig, München: Duncker und Humblot.
- Smith, M. J. (ed.). 1999. *Thinking through the environment: a reader*. London: Routledge.

- Suša, O. 1997. Životní prostředí a odpovědnost: individuální volba, komunikace, institucionální rizika. *Filosofický časopis* 45 (2): 426-441
- Taylor, P. 1986. *Respekt for Nature*. Princeton: Princeton University Press
- Tocqueville, A. de. 1992. *Demokracie v Americe I., II.* Praha: Lidové noviny.
- Tönnies, F. 1929. *Gemeinschaft und Gesellschaft*. Berlin: Karl Gurtius.
- Tůmová, Z. 2009. Spotřeba domácností a proces individualizace v environmentální perspektivě. *Sociální studia* 6 (3): ??? - stať v recenzním řízení
- Velký sociologický slovník 1, 2.* 1996. Praha: Karolinum.
- Weber, M. 1922. *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie I.* Tübingen: Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck).

Anglický název: Individualization from an environmental perspective: a sociological framework provides new views and generates questions

Klíčová slova: individualizace, environmentalistická ideologie, životní způsob, reintegrace, individualization, environmental ideology, way of life, reintegration

Kontaktní adresa:

Hana Librova, Katedra environmentálních studií, Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, Joštova 10, 602 00 Brno, e-mail: librova@fss.muni.cz

Hana Librova, školením biologka a socioložka, zabývá se environmentálními souvislostmi životního způsobu, od r. 1997 profesorka sociologie, na Masarykově univerzitě inspirovala vznik oboru humanitní environmentalistika. Knižní publikace *Sociální potřeba a hodnota krajiny* (1987), *Láska ke krajině?* (1988), *Pestří a zelení: kapitoly o dobrovolné skromnosti* (1994), *Vlažní a váhaví: kapitoly o ekologickém luxusu* (2003).